

EDUART CAKA

Instituti i Historisë / Akademia e Shkencave e Shqipërisë
edicaka@hotmail.com

**VAKËFI I SINAN PASHËS DHE NDIKIMI I TIJ
NË ZHVILLIMIN URBANISTIK E KULTUROR TË ELBASANIT
GJATË SHEK. XVI*****Abstrakt:**

Elbasani ishte njëri prej qyteteve më të rëndësishme ekonomike, politike, demografike e kulturore të Shqipërisë gjatë periudhës së sundimit osman. I pozicionuar në një hapësirë strategjike, që kishte qenë përherë aks i lidhjes, komunikimit e rivalitetit kulturor, ekonomik, ushtarak e politik ndërmjet Perëndimit dhe Lindjes, Elbasani pësoi një zhvillim tejet të shpejtë fill pas rindërtimit të tij prej Sulltan Mehmetit II në verën e vitit 1466. I varur fillimisht administrativisht prej Ohrit, brenda një kohe të shkurtër Elbasani u kthye në qendër sanxhaku, duke përfshirë nën juridiksionin e tij hapësira territoriale që shtriheshin nga bregdeti i Durrësit, Kavajës e Bashtovës deri në pjesët malore të Çermenikës. Të gjitha këto resurse ekonomike e demografike u pozicionuan në qendrën e sanxhakat, qytetin e Elbasanit që përjetoi një urbanizim të shpejtë. Ky artikull synon të trajtojë rolin e vakëfeve, në rastin konkret atij të Sinan Pashës, në zhvillimin e një qendre të rëndësishme të kohës siç ishte qyteti i Elbasanit.

Fjalë kyçe:

Elbasan, vakëfe, Sinan Pasha, zhvillim urban, qytete shqiptare.

Hyrje

Studimet mbi historinë e qyteteve shqiptare, së paku për periudhën e sundimit osman, mbeten ende në një gjendje sipërfaqësore. Ndonëse ekziston një numër jo i vogël punimesh, kryesisht artikuj, hulumtimet e

* Ky publikim është mundësuar me mbështetjen financiare të Agjencisë Kombëtare të Kërkimit Shkencor dhe Inovacionit. Përmajtja e tij është përgjegjësi e autorit, opinioni i shprehur në të nuk është domosdoshmërisht opinion i AKKSHI-t.

thelluara në lidhje me transformimet që pësuan qendrat urbane gjatë këtij harku kohor pesëshekullor, ato që lidhen veçanërisht me shekujt e parë të vendosjes së osmanëve në këtë hapësirë, mbeten ende të porealizuara.¹ Me këtë nënkuptojmë mungesën e studimeve të detajuara që bazohen në burimet kryesore osmane për shek. XV-XVI që janë regjistrat kadastrorë apo ato të vakëfeve,² përmes të cilave përftohen informacione parësore në lidhje me gjendjen demografike, ekonomike e infrastrukturore të hapësirave urbane për kohën në fjalë.

Një panoramë e ngjashme na del përpara edhe në rastin e njërit prej qyteteve më të rëndësishme shqiptare të periudhës osmane, Elbasanit. Në të vërtetë, veçanërisht studimet e Kiel-it³ kanë arritur të skicojnë një figurë demografike e urbanistike në lidhje me dekadat e para të qytetit pas rindërtimit të tij prej Mehmedit II në verën e vitit 1466 por, ato sërish nuk na japin mundësinë të krijojmë një ide të qartë mbi dinamikat që ndikuan në zhvillimin e shpejtë të qytetit. Si ai, ashtu edhe Babinger që

¹ Artikuj të tillë, të periudhës paraosmane dhe osmane, sidomos në lidhje me objektet e kultit apo aspektet urbanistike të qyteteve shqiptare i gjejmë të botuara kryesisht në revistat *Monumentet*, *Studime historike* dhe *Buletin për shkencat shoqërore*, por edhe në disa vepra kryesore që lidhen me shek. XV sikurse është *Konferenca e dytë e Studimeve Albanologjike* (1968) apo seria prej tri vëllimesh me titull *Studime për epokën e Skënderbeut* (1989). Sigurisht që paraqitja e gjithë literaturës përkatëse këtu, do të dilte jashtë synimeve të këtij artikulli, prandaj do të mjaftohemi vetëm me ata artikuj që lidhen me periudhën e hershme të Elbasanit, fill pas rithemelimit të tij në vitin 1466.

² Regjistrat kadastrorë (Tahrir defterleri) dhe ato të vakëfeve janë edhe burimet më të hershme arkivore osmane, të cilat hedhin dritë veçanërisht mbi shekujt e parë të perandorisë dhe vendosjen e saj në hapësirat e reja gjeografike, por edhe ndryshimet që solli në aspektin administrativ, ekonomik, demografik e shoqëror në ato hapësira. Sot kemi mundësi të krijojmë një përfytyrim më të saktë të vendosjes së sundimit osman në hapësirën shqiptare gjatë shek. XV, zbatimit të sistemit të timarit dhe shfrytëzimit të regjistrave kadastrorë në shërbim të njohjes së historisë ekonomike, politike e demografike të saj për këtë periudhë. Për një studim të tillë, shih Selami Pulaha, *Pronësia feudale në tokat shqiptare (shek. XV-XVI)* (Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1988).

³ Machiel Kiel, *Arkitektura osmane në Shqipëri (1385-1912)*, përktheu Klodiana Smalaj (Tiranë: AIITC, 2012); Machiel Kiel, “Ilbasan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXII (İstanbul: TDV Yay., 2000), 79-81. Për disa të dhëna demografike në lidhje me popullsinë shqiptare gjatë shek. XV-XVI e në veçanti për Elbasanin, gjithashtu shih Selami Pulaha, “Aspekte të demografisë historike të trevave shqiptare gjatë shekujve XV-XVI”, *Studime për epokën e Skënderbeut*, vëll. I (Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1989), 45-47. Ndërsa për të ardhurat në rang sanxhaku, shih Pulaha, *Pronësia feudale*, 187.

ka shkruar më herët mbi Elbasanin, mjaftohen duke e konsideruar këtë qendër urbane si një qytet “tipik oriental”.⁴ Sigurisht që, ata e lidhin përkufizimin e tyre me numrin e madh të objekteve të kultit, kryesisht të xhamive dhe teqeve që u ndërtuan këtu gjatë periudhës së sundimit osman, një përshkrim të detajuar të të cilave e bën Lef Nosi dhe që është cituar prej autorëve të ndryshëm të cilët kanë shkruar mbi këtë tematikë, të dhëna që do të paraqiten në mënyrë më të hollësishme më poshtë.

Shihet qartë se, ajo që del në pah te përshkrimet e mësipërme nuk lidhet me përbërjen etnike të banorëve të qytetit, për të cilët Evlija Çelebiu shprehet se janë të gjithë shqiptarë,⁵ as me aspektet kulturore, politike apo ekonomike, por me fizionominë urbane të tij. Në këtë drejtim, edhe ky artikull lidhet me faktorët politikë, ekonomikë e kulturorë që ndikuan në zhvillimet dhe transformimet urbane që pësoi Elbasani gjatë periudhës së sundimit osman, duke u përqendruar kryesisht në shekullin e tij të parë si qytet, domethënë gjysmën e dytë të shek. XV dhe gjysmën e parë të shek. XVI, kohë në të cilën mori formë edhe konfigurimi urban i këtij qyteti.

Ekziston tanimë një korpus i madh kronikash, dëshmish, artikujsh e zërash enciklopedikë në lidhje me mënyrën se si Mehmedi II e rivitalizoi një qendër të vjetër urbane si ajo e Skampi-t (Scampi), e cila nuk funksiononte më prej shekujsh.⁶ Dimë gjithashtu edhe shkaqet që i çuan osmanët të ndërtojnë një qytet në një hapësirë fushore, i cili ishte një hap me rrezikshmëri tejet të madhe por me një rëndësi strategjike. Më

⁴ Franz Babinger, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, v. I (München: Schmidt & Klaunig Kiel, 1962), 203; Dritan Egro, *Islam in Albanian Lands during the First Two Centuries of the Ottoman Rule*, Ph.D. Dissertation (Ankara: 2003), 172. Për një qasje kritike të studimeve të Babinger-it, veçanërisht në rastin e leximit të mbishkrimit të kalasë së Elbasanit, shih Vexhi Buharaja, “Rreth mbishkrimeve të fortesës së Elbasanit”, *Studime për epokën e Skënderbeut*, vëll. II (Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1989), 503-526.

⁵ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. VIII (İstanbul: Orhaniye Matbbası), 721. Për hapësirën shqiptare në veprën e Çelebiut, shih Robert Dankoff and Robert Elsie, *Evliya Çelebi in Albania and adjacent regions (Kosovo, Montenegro, Ohrid)* (Leiden: Brill, 2000); Evlija Çelebi, *Shqipëria: para tre shekujsh*, përkthyer nga Sali Vuçiterna (Tiranë: Besa, 2000).

⁶ Skampeis (Scampia, Skampini) përmendet në burimet antike që në shek. II p.e.s. Për më shumë të dhëna, shih Hasan Ceka, “Nga historia e lashtë e Skampinit (Elbasanit)”, *Studime historike*, nr. 1 (1975): 147-151. Ndërsa për një literaturë të zgjeruar në lidhje me rithemelimin e qytetit të Elbasanit, shih Eduart Caka, “Vakëfet dhe funksioni i tyre në qytetin e Elbasanit gjatë shek. XVI”, *Studime historike*, nr. 1-2 (2016): 99-101.

konkretisht, ata kishin si synim vënien nën presion të Skënderbeut, që kishte qenë edhe pengesa më e madhe e përparimit të tyre ushtarak në këto hapësira dhe në vijim t'i hidhnin sytë kah zotërimet e Venedikut në bregdet. E gjitha kjo do t'u jepte mundësinë për t'u hedhur më pas në drejtim të Italisë, hap i cili do të vinte fill pas vendosjes së plotë të sundimit në hapësirën shqiptare, gjë të cilën do ta provonin me ekspeditën e suksesshme ushtarake të Ahmet Gedik Pashës në Otranto në vitin 1480.⁷

Mirëpo, cila ishte praktika e osmanëve në lidhje me ndërtimin, rindërtimin, organizimin dhe zhvillimin urban, pra të qyteteve, pas kohës kur ata e shtrinin pushtetin e plotë në një hapësirë të caktuar gjeografike? Përgjigjja e kësaj pyetjeje do të na mundësojë të kuptojmë edhe rrethanat politike, ekonomike e kulturore që ndikuan në zhvillimin e Elbasanit, duke e kthyer atë në njërën prej qendrave më të zhvilluara urbane të Shqipërisë në një kohë të shkurtër pas themelimit të tij.⁸ Për t'i dhënë përgjigje pyetjes së mësipërme, le të vërejmë se si vepruan osmanët me një qytet që e kishin shtënë në dorë vetëm një dekadë para se të ndërtonin kalanë e Elbasanit, Stambollin (1453), i cili ishte edhe qyteti më i rëndësishëm i perandorisë dhe kryeqendra e Bizantit për më shumë se një mijë vjet.

Vetëm 5-6 vjet pas marrjes së Stambollit, përkatësisht më 1459, Sulltan Mehmedi II do t'i thërriste para tij të gjithë krerët e shtetit, të cilëve u kërkoi që në lagje të ndryshme të qytetit të ndërtonin objekte të ndryshme arkitekturore përmes vakëfeve që ata do të themelonin.⁹ Kjo nënkuptonte ngritjen e komplekseve të ndryshme arkitekturore, që kishin në përbërjen e tyre objekte të kultit si xhamitë apo teqetë, elemente të edukimit si shkollat e bibliotekat, ndërtesa me karakter social si mensat por edhe të tjera që i shërbenin organizimit urban si hamamet, rrugët,

⁷ Hedda Reindl-Kiel, "Gedik Ahmed Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, TDV Yay. (İstanbul: 1996), 543-544; *Historia e Adriatikut*, nën drejtimin e Pierre Cabanes, parathënia nga Jacques le Goff, përktheu Ardian Klosi, Arben Leskaj (Tiranë: Shtëpia e Librit dhe e Komunikimit, 2005), 255.

⁸ Zija Shkodra, *Esnafet shqiptare (shek. XV-XX)* (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, 1973), 31.

⁹ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, C. I, İstanbul: Türkiye İş Bankası-Kültür Yayınları, 2016, 125-127; Eduart Caka, *Vakëfet dhe ndikimi i tyre social në Shqipërinë e periudhës osmane*, Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike, 2021, 246; Halil İnalçık, "Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası", çev. Fahri Unan, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 3, Samsun 1988, 215-226.

çezmat etj. Qëllimi kryesor i ndërmarrjes së këtyre politikave me karakter social, ekonomik dhe urbanistik, fillimisht ishte rikuperimi i dëmeve që kishte pësuar qyteti gjatë periudhës së gjatë të rrethimit dhe luftimeve për marrjen e tij, por edhe të ngriheshin bazat e qendrave urbane të qëndrueshme që do të stimulonin vendosjen këtu të popullsisë dhe rigjallërimin ekonomik. Të gjitha këto në favor të shtetit, i cili siguronte së pari rendin, por edhe garantonte krijimin e një situatë të favorshme për punë e prodhim që konvertohej në të ardhura për thesarin perandorak. Vetë Mehmedi II mori përsipër ndërtimin e objekteve, të cilat financoheshin nga vakëfi i ngritur prej tij dhe, sipas autorëve të kohës, ai kishte marrë pjesë personalisht në inspektimin e punimeve që kryheshin për gjallërimin e qytetit.¹⁰

Parë në këtë këndvështrim, mund të thuhet se, osmanëve u interesonte një panoramë e stabilizuar urbane, e cila mbushte arkën shtetërore që kthehej në një garanci për fushatat ushtarake që osmanët ndërmorën veçanërisht gjatë shek. XV-XVI në kuadër të zgjerimit territorial. Pikërisht në një kontekst të tillë, veçanërisht në ato zona ku ishte stabilizuar pushteti dhe ishte vendosur rendi politik e ishte garantuar siguria ekonomike, osmanët tentuan rimëkëmbjen e qyteteve të rrënuara nga luftërat, ose ngritjen e qendrave të reja urbane, përmes komplekseve të tilla që ndërtoheshin kryesisht nga vezirë, pashallarë apo anëtarë të familjes perandorake. Edhe në rastin e ndërtimit të qytetit të Stambollit, fill pas pushtimit të tij prej osmanëve, fakti se pashallarët dhe vezirët luajtën një rol kyç në këtë drejtim, dallohet lehtësisht nga emërtimet e lagjeve, faltoreve, komplekseve të bamirësisë që kanë mbërritur deri në ditët tona.¹¹

Politikat urbanizuese osmane në hapësirën shqiptare gjatë shek. XV

¹⁰ İnalçık i referohet një autori të kohës sikurse ishte Kristobuli. Për më shumë, shih İnalçık, *Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un*, 220.

¹¹ Duket se njëri prej pashallarëve që u dallua më së shumti në këtë drejtim, ishte Mahmud Pasha. Por krahas tij, burimet përmendin edhe emra të tjerë funksionarësh të lartë sikurse ishin Gedik Ahmed Pasha, Murad Pasha apo Davud Pasha. Shih *po aty*, 220.

Vendosja e sundimit osman në hapësirën shqiptare përfshin një hapësirë kohore më shumë se njëshekullore, e cila ngërthen brenda vetes etapa dhe ngjarje të ndryshme, ku hegjemonia osmane është karakterizuar herë nga një vendosje e plotë e dominimit e herë tjetër nga ndërprerje tërësore. Në këtë këndvështrim, pa u ndalur në mënyrë të detajuar në këto etapa që zënë fill me ardhjen e tyre aty nga fundi i shek. XIV dhe hyrjen e disa princërve shqiptarë nën vasalitetin osman, deri në pushtimin e Durrësit që shënon edhe vendosjen përfundimtare të këtij sundimi, vlen të theksojmë se treguesi kryesor i funksionimit të qeverisjes osmane në këto hapësira lidhet me zbatimin e sistemit të timarit. Kështu, vendosja e këtij regjimi të shfrytëzimit të tokës, tregonte se aty ishte vendosur sundimi i sulltanit, që konsoliduar rendi e siguria dhe funksiononte aparati shtetëror osman.¹²

Një shtet në ekspansion kërkonte një ushtri të fortë, gjë e cila sillte me vete nevojën e një ekonomie mbështetëse në aspektin e përballimit të shpenzimeve të ekspeditave ushtarake, por edhe rend e qetësi brenda perandorisë. Për këtë arsye u fortifikuan kalatë, ku u vendosën garnizone me ushtarë si dhe u konsolidua sistemi i timarit.¹³ Në regjistrat kadastrorë për shek. XV¹⁴ të tërheq vëmendjen fakti i shumë fshatrave të shkatërruara nga luftërat apo të braktisura nga banorët, sikurse gjithashtu vërehen edhe vendbanime që janë dhënë për t'u gjallëruar dhe rikthyer në gjendjen e mëparshme.¹⁵ Megjithatë, treguesi i vërtetë i vendosjes së sundimit konsistonte në organizimin organizativ, ku për shek. XV kemi vetëm një njësi administrative si ajo e sanxhakut të Arvanidit, ndërsa

¹² Për një trajtesë të detajuar të mënyrës se si vendosej sistemi i timarit në një hapësirë të caktuar, në rastin konkret atë të Shqipërisë, të mënyrës së kryerjes së regjistrimeve kadastrorë dhe ndarjes së timareve, shih *Regjistri i sanxhakut të Arvanidit i vitit 1431*, përgatiti për botim në gjuhën turke Halil Inalcik, përkthyer nga Mykerem Janina; përkthimi i hyrjes dhe përgatitja për botim nga Eduart Caka, Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike, 2017, V-XX.

¹³ Në shek. XVI timariotët e sanxhakut të Elbasanit zotëronin plot 32,9 % të të ardhurave të përgjithshme që mblihdeshin nga kjo njësi administrative. Për detajet, shih Pulaha, *Pronësia feudale*, 223.

¹⁴ Për më shumë të dhëna në lidhje me regjistrat kadastrorë osmanë për hapësirën shqiptare të shek. XV, aspektet që lidhen me vendosjen e timarit dhe zbatimin e tij, shih Eduart Caka, "Aspekte të situatës politiko-ekonomike të hapësirës shqiptare gjatë shek. XV bazuar në regjistrat kadastralë osmanë të kësaj periudhe", *Gjergj-Kastrioti-Skënderbeu në 550-vjetorin e vdekjes*, Prishtinë: Instituti i Historisë "Ali Hadri", 2019, 91-101.

¹⁵ *Regjistri i sanxhakut të Arvanidit*, XXXVI.

hapësirat e tjera që gjendeshin nën sundimin osman, vareshin kryesisht prej sanxhaqeve më në brendësi sikurse ishin Manastiri, Ohri, Shkupi etj. Sanxhaqet e tjera si ai i Elbasanit, Shkodrës apo Vlorës do të formoheshin vetëm gjatë shek. XVI.¹⁶

Krahas këtyre politikave që lidheshin në mënyrë të drejtpërdrejtë me ekonominë dhe ushtrinë, pra lokomotivën e zgjerimit të perandorisë, osmanët zbatuan edhe parime të tjera me karakter përafrues në lidhje me hapësirat dhe grupet e reja etnike e fetare që iu bashkëngjitën shtetit. Njëra prej tyre ishte edhe ajo që njihet si politika e “istimaletit”, e cila nënkuptonte ngrohjen e zemrave të bashkësive të reja, kryesisht atyre jomyslimane, që bëheshin pjesë e shoqërisë osmane. Istimaleti, një term që nënkuptonte “joshjen, fitimin e zemrës apo krijimin e simpatisë”, kishte për synim qasjen me respekt e tolerancë ndaj popullatës jomyslimane duke bërë të mundur që ata të qëndronin në hapësirat e pushtuara prej osmanëve ose të vinin në këto zona prej vendeve të tjera.¹⁷ Në këtë kontekst mund të përmenden hapjet e mensave për të vobektët e udhëtarët,¹⁸ të haneve, shkollave e objekteve të tjera, të cilat duket se rezultuan praktika të suksesshme në vendosjen e sundimit osman në zona të caktuara. Kjo “politikë e butë” u zbatua kryesisht përmes institucionit të vakëfit, i cili, ashtu sikurse u përmend edhe më sipër në rastin e qytetit të Stambollit, shërbeu si një instrument kyç në shtimin e elementeve urbanizuese brenda Perandorisë Osmane.

Njëri prej shembujve më ilustrues të kësaj politike urbanizimi që osmanët përdorën për hapësirën e Shqipërisë, është ai i vakëfit të themeluar prej Iljas Bej Mirahorit, i cili pati një ndikim të drejtpërdrejtë në themelimin dhe zhvillimin e qytetit të Korçës.¹⁹ Kështu, objektet arkitekturore të ndërtuara prej tij, siç ishte xhamia, tyrbja, imareti,

¹⁶ *Po aty*, V-VII; Egro, *Islam in Albanian Lands*, 182.

¹⁷ Në lidhje me etimologjinë dhe kuptimin e fjalës “istimalet” si dhe përdorimin e kësaj politike në periudhën osmane, shih Mücteba İlgürel, “İstimalet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIII, TDV. Yay., Istanbul: 2001, 362-363.

¹⁸ I tillë është rasti i kreut të Principatës Osmane, Orhanit, i cili ua serviri me duart e tij ushqimin të vobektëve në mensën që ngriti në qytetin e Jenishehirit, fill pasi e kishte pushtuar këtë vend. Shih Caka, *Vakëfet dhe ndikimi i tyre social*, 45.

¹⁹ Në lidhje me vakëfin e Mirahorit dhe ndikimin që ai pati në zhvillimin e Korçës, shih Petraq Pepo, “Dy dokumente mesjetare mbi Shqipërinë: Berati i sulltan Bajazitit II dhe vakëfnameja e Mirahor Iljaz Beut”, në *Buletin për Shkencat Shoqërore*, nr. 3, botim i Institutit të Shkencave (1956); Eduart Caka, “Të dhëna mbi disa vakëfe kryesore të Korçës gjatë periudhës osmane (shek. XVI-XIX)”, *Studime historike*, nr. 1-2 (2017): 84-86; Caka, *Vakëfet dhe ndikimi i tyre social*, 148-166.

hamami dhe shkolla do të bëheshin edhe bërthama e një qendre urbane, të cilën e njohim sot si qyteti i Korçës. Vakëfi i Mirahorit jetoi deri në dekadat e fundit të shek. XIX, por ndikimi i tij vërehet ende sot në toponiminë dhe trashëgiminë kulturore e arkitekturore të qytetit të lartpërmendur.

Sigurisht që rasti i vakëfit të Iljas Beut nuk është i veçuar, por në hapësirën e Shqipërisë kemi edhe shembuj të ngjashëm. Njëri prej të cilëve është edhe ai i vakëfit të ndërtuar nga Sinan Pasha në qytetin e Elbasanit, që pati një ndikim të madh në peizazhin arkitekturor e urbanistik të kësaj qendre të rëndësishme urbane në dekadat e para të themelimit të saj.

Cili Sinan Pashë?

Sikurse e kemi përmendur edhe në punimin tonë mbi vakëfet në Shqipëri gjatë periudhës osmane, origjina e Sinan Pashës mbetet një temë e diskutueshme për studiuesit që hulumtojnë mbi figurën e tij.²⁰ Sipas Kiel-it, emri i tij i vërtetë kishte qenë Radoslav Pavlović dhe i përkiste familjes aristokrate Borovinić nga Bosnja, i cili kishte hyrë dikur në shërbimin osman duke mbajtur poste e ofiqe të larta, ndërsa më 1502 kishte ndërtuar disa objekte arkitekturore në qytetin e Elbasanit si pjesë të vakëfit të themeluar sërish prej tij.²¹ Kiel përmend gjithashtu edhe vakfijen e përgatitur me kërkesë të Sinan Pashës, e cila është botuar nga M. Tayyip Gökbilgin aty nga gjysma e shekullit të shkuar,²² si dhe informacionet që Evlija Çelebiu jep mbi objektet e ndërtuara prej pashait të lartpërmendur gjatë kohës kur ai kishte vizituar qytetin e Elbasanit, pra në gjysmën e dytë të shek. XVII.²³

Vlen të theksohet fakti se, asnjë prej burimeve të mësipërme nuk e përmend në mënyrë të qartë origjinën e pashait. Madje, në parashtrimin që i bën vakëfit të Sinan Pashës, Gökbilgin përpiket të jetë sa më korrekt në lidhje me origjinën e personalitetit të lartpërmendur, duke theksuar veçanërisht se nuk bëhej fjalë për të tjerë funksionarë të lartë të periudhës së Bajezidit II që kishin të njëjtin emër me të, porse Sinan Pasha që kishte themeluar një vakëf në Elbasan mund të evidentohet nga të tjerët

²⁰ Caka, *Vakëfet dhe ndikimi i tyre social*, 206.

²¹ Kiel, *Arkitektura osmane në Shqipëri*, 138-139; Egro, *Islam in Albanian Lands*, 263.

²² M. Tayyip Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*, İstanbul: Üçler Basımevi, 1952, 450-451.

²³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 719-730.

kryesisht me dy poste që mbajti, atë të mirllivasë së Galiopolit dhe kapudanit, pra kreut të flotës (H. 907). I njëjti autor shton gjithashtu, se pashai i lartpërmendur, në vitin 1506 (H. 912) kishte ushtruar edhe detyrën e bejlerbeut të Hercegovinës.

Dokumenti themelues i vakëfit të Sinan Pashës është përpiluar në vitin 1502 dhe atij i janë bërë dy shtojca, i pari daton më 18 tetor 1506, ndërsa i dyti më 21 qershor 1540, të cilat Gökbilgin i paraqet bashkë me informacionet shoqëruese përkatëse në lidhje me objektet e vakëfit të Sinan Pashës në anët e Bosnjës, si dhe ndryshimet që i janë bërë përgjatë viteve.²⁴ Megjithatë, ajo çka ka interes për ne janë ato pjesë të vakëfit të tij që gjendeshin në hapësirën e Shqipërisë, përkatësisht në Elbasan si dhe origjina e vetë Sinan Pashës, për të cilën vakfiija nuk na thotë shumë.

Nisur nga fakti se, sikur e cekëm më herët, në dokumentin themelues të vakëfit të tij nuk përmendet qartësisht origjina e pashait, kështu që studiuesit i duhet një punë më e imtësishme për të evidentuar saktësisht se për cilin personalitet bëhet fjalë. Kjo, veçanërisht nëse do të kemi parasysh se në historinë osmane, përkatësisht edhe për periudhën që po shqyrtojmë, mund të evidentohen lehtësisht edhe funksionarë të tjerë të lartë që njihen me emrin Sinan Pasha.²⁵ Në këtë rast duhen parë burimet parësore, të cilat për kohën që po flasim konsistojnë kryesisht në fondin e shkresave e letërkëmbimeve që gjenden në arkivin e Topkapisë, në regjistrat kadastrorë (Tahrir Defterleri) dhe në regjistrat për vakëfet. Këto përbëjnë edhe fondin kryesor të kancelarisë osmane sa i përket shek. XIV deri në gjysmën e parë të shek. XVI. Shqyrtimi i këtij dokumentacioni na e mundëson shqyrtimin më në detaje të kësaj hapësire kohore.

Edhe në rastin e Sinanuddin Jusuf Pashës, të cilit do t'i referohemi shkurtimisht si Sinan Pasha, po qe se dokumenti themelor i vakëfit të tij, vakëfnameja, nuk na jep një të dhënë përfundimtare në lidhje me origjinën, atëherë lipset shqyrtimi i pjesës tjetër të dokumentacionit për të parë nëse mund të gjenden informacione më të sakta. Më konkretisht, regjistrat kadastrorë të shek. XVI për sanxhakun e Elbasanit na paraqesin

²⁴ *Po aty*, 450. (Zeyl, 207).

²⁵ Vetëm gjatë fundit të shek. XV dhe fillimit të shek. XVI vërejmë disa funksionarë me të njëjtin emër. Njëri prej të cilëve është edhe Sinanuddin Sinan Pasha, vëllai i Rustem Pashës që shërbeu si sadrazam gjatë periudhës së sundimit të Sulltan Sulejmanit I. Për më shumë, shih: Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, C. V, Yay. Haz. Nuri Akbayar, Eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Tarih Vakfi Yay., 1996, 1514-1516.

materiale tejet shteruese në lidhje me pronat e Sinan Pashës në këtë hapësirë, të ardhurat që ai fitonte, por edhe për vetë personin dhe familjen e tij. Anën ekonomike do ta shqyrtojmë në pjesën e vakëfit të pashait, por këtu do të ndalemi te disa aspekte që kanë të bëjnë me familjen e tij. Më saktësisht, ndonëse Kiel e ka shfletuar dhe cituar regjistrin kadastror me numër 367 për vitin 1530, ai jep të dhëna përmbledhëse në lidhje me qytetin e Elbasanit, popullsinë e tij, madje edhe për vetë Sinan Pashën, por pa u ndalur në detaje.²⁶ Ndërkohë që, në të njëjtin defter, për pashanë e lartpërmendur hasim një informacion tejet interesant. Kështu, në pjesën e nahijes së Durrësit vërehet një shënim, i cili flet për përjashtimin nga taksat e *ispexhes* dhe të *avariz-i divanijes* të disa individëve që cilësohen si të afërm të Sinan Pashës.²⁷

Teksti në fjalë, së paku, shtron për diskutim më të thelluar vetë debatin mbi origjinën e pashait. Sërish sipas të njëjtit shënim, ky privilegjim dhe përjashtim taksor i të afërmeve të Sinan Pashës ekzistonte që prej kohës së sundimit të Bajezidit II, aspekt i cili na bën të mendojmë se këta ishin banorë të kësaj hapësire ose, jetonin këtu prej disa dekadash. Pikërisht në këtë kohë vërejmë edhe dhurimin prej sulltanit të disa mylqeve për Sinan Pashën, të cilat, ashtu si edhe në rastin e Iljas Bej Mirahorit, do të përbënin edhe bazën e vakëfit të mëvonshëm të pashait.

Themelimi dhe aktiviteti i vakëfit të Sinan Pashës në Elbasan

Siç u përmend edhe më lart, nga pronat dhe mylqet e Sinanuddin Jusuf Pashës në Elbasan përmenden fshatrat e Bradasheshit. Këtë aspekt e vërejmë qartë si në vakfijen e përpiluar prej tij ashtu edhe prej informacioneve që hasim në regjistrat kadastrorë për shek. XVI, tek të cilat gjejmë me detaje karakteristikat demografike, prodhimet dhe të ardhurat që kishte fshati në fjalë. Kështu, në vitin 1530, ky fshat kishte një numër prej 98 shtëpish me të ardhura vjetore prej 10 679 akçesh duke qenë njëra prej vendbanimeve më të mëdha të hapësirës përreth.²⁸ Ndërsa vetë mylku i pashait vinte menjëherë pas haseve perandorake.

Si pjesë të vakëfit të Sinan Pashës, më vonë do të vërejmë edhe Ibën në zonën e Petrelës. Ky fakt evidentohet edhe nga dokumente të ndryshme të Arkivit Qendror të Shtetit ku, këto fshatra figurojnë si pjesë e vakëfit të pashait, së paku, deri në gjysmën e parë të shek. XIX. Kështu,

²⁶ Kiel, *Arkitektura osmane në Shqipëri*, 137-138.

²⁷ *Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi* (më tej: BOA), TT.d. 367, fl. 442.

²⁸ *Po aty*, fl. 439.

në një dokument që i përket vitit 1836 thuhet se fshati Ibë që varej nga Petrela ishte pjesë e vakëfit të teqesë së Sinan Pashës në Elbasan.²⁹

Si dokument themeltar i institucionit të bamirësisë që pashai ngriti, vakëfnameja meriton të trajtohet në detaje. I sigluar më 18 shkurt 1502, dokumenti është plot 72 faqe në total.³⁰ Pas një hyrjeje të gjatë, ku lavdërohet dhe nxitet bamirësia, në vijim përshkruhet personi i Sinan Pashës dhe bujaria e tij. Vetë ai përmendet në vakfije, si bejlerbej i Galiopolit, ndërsa emri i të atit është shënuar si Abdulhej. Në vijim përshkruhen pasuria, objektet e ngritura në kuadër të vakëfit të tij si dhe kushtet e funksionimit të institucionit, administrimi e mirëmbajtja e tij, një strukturim i ngjashëm në të gjitha vakëfnametë. Sigurisht që në vakfije nuk bëhet fjalë vetëm për pronat dhe vakëfin që ai kishte ngritur në Elbasan, por përfshihen edhe pasuri e vepra të tjera bamirësie në pjesë të ndryshme të perandorisë, si në Stamboll, Filibe (Plovdiv) etj. Një përshkrim i detajuar i vakëfeve të tij jashtë Shqipërisë është paraqitur edhe nga Gökbilgin.³¹

Mirëpo, cilat ishin objektet që u ndërtuan në kuadër të vakëfit të Sinan Pashës në qytetin e Elbasanit? Ato ishin xhamia, teqeja, imareti, hamami dhe shkolla, të cilat përbëjnë edhe atë që quhet kompleks (Küllie) bamirësie në kontekstin klasik të funksionimit të vakëfeve gjatë kësaj periudhe.³² Një numër i tillë veprash arkitekturore në një qytet që ishte themeluar vetëm tri dekada më herët, ishte pa dyshim jo vetëm një sipërmarrje tejet e konsiderueshme në dimensionin ekonomik, politik e kulturor të qytetit, por gjithashtu edhe një faktor dominues në proceset transformuese që kalonte një hapësirë periferike si Shqipëria në një kontekst tërësisht të ndryshëm politik e shoqëror si ajo e Perandorisë Osmane. Parë në këtë këndvështrim, kompleksi i Sinan Pashës duket se kishte dy dimensione: atë të zhvillimit të qytetit dhe transformimin e tij bashkë me banorët e kësaj qendre të re urbane.

Në këtë kontekst, ndoshta objekti më i rëndësishëm i vakëfit të Sinan Pashës ishte xhamia, për të cilën hasim vazhdimisht

²⁹ Për më shumë detaje, shih *Arkivi Qendror Shtetëror i Republikës së Shqipërisë* (më tej: *AQSH*), Fondi (më tej: F.) 129, Dosja (më tej: D.) 24, fl. 5; Pulaha, *Pronësia feudale*, 175.

³⁰ *BOA*, TS.MA.d./7001.

³¹ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne*, 450-452.

³² Për një përshkrim të detajuar të objekteve që ngriti Sinan Pasha, shih Caka, *Vakëfet dhe ndikimi i tyre social*, 206-209. Gjithashtu shih *Arkivi i Institutit të Historisë* (më tej: *AIH*), E-I-17, Abedin Çausi, “Esnafët në Elbasan”, 3-4.

informacione.³³ Ky objekt kulti simbolizonte pushtetin qiellor në aspektin shpirtëror, autoritetin absolut të sulltanit në atë politik e sundues dhe, supremacinë kulturore në aspektin fetar, pra islamin. Të gjitha këto marrin edhe më shumë kuptim nëse do të kemi parasysh karakterin teokratik të sistemeve politike e perandorake të kohës, por edhe hegjemoninë kulturore që kishte feja në periudhën paramoderne.

Fill ngjitur me xhaminë ndodhej teqeja, e cila i përkiste krahut Xhelveti që është njëra prej nënndarjeve të rrymës sufiste, pra tarikatis Halveti.³⁴ Si Kiel ashtu edhe Ayverdi bashkohen me mendimin se, të dyja këto vepra arkitekturore qenë të pozicionuara brenda kalasë, pra në një hapësirë ku rrihte zemra e qytetit dhe numri i frekuentuesve që tejet i madh, aspekt i cili shkon në përputhje me qëllimin e ngritjes së objekteve të ngjashme, të cilat kryheshin përmes institucioneve të vakëfeve.

Nëse xhamia ishte objekti ku drejtoheshin vetëm praktikuesit e besimit, teqetë patën një funksion tjetër. Ato shërbenin si qendra kuvendimi, bisedimesh, arti e kulture, të cilat kishin sërish për qëllim tërheqjen e njerëzve në rrugën e besimit, por në një mënyrë më elastike e një qasjeje krejtësisht të ndryshme nga dogmatizmi që impononte islami sunit. Vetë Çelebiu e përmend këtë funksion social të teqeve, kur e përshkruan Elbasanin në shek. XVII. Nga ana tjetër, udhëtari dhe kronisti osman flet për plot 46 xhami dhe një namazgjah në këtë qytet, duke e cilësuar Elbasanin si njërën prej qendrave më të zhvilluara islame të kësaj hapësire.³⁵

Krahas një objektivi më të ngushtë që kishte vakëfi i tij, pra ajo pjesë që lidhej me besimtarët, bejlerbeu i Galipolit bëri pjesë të veprimtarisë së institucionit të tij të bamirësisë edhe tërë qytetin, pa bërë

³³ Informacione në lidhje me xhaminë e Sinan Pashës, por edhe për veprat e tjera të ndërtuara prej tij, vërejmë tek Evlija Çelebiu në gjysmën e dytë të shek. XVI. Për më shumë, shih *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 721. Ndërsa Kiel dhe studimet e tjera të zhvilluara në Shqipëri mbi këtë temë u referohen kryesisht informacioneve të mbledhura nga Lef Nosi, të cilat gjenden në fondin me emrin e tij në Arkivin Qendror të Shtetit. Për xhaminë e Sinan Pashës dhe objektet e tjera të vakëfit të tij në këtë fond arkivor, shih *AQSH*, F. 32, D. 37, fl. 80-87.

³⁴ Duket se teqeja i përkiste tarikatis Xhelvetije dhe kishte një vakëf më vete pasi Kiel shprehet se ajo që njëra prej teqeve më të rëndësishme të qytetit, me një numër të madh dervishësh dhe vakëf të pasur. Për më shumë, shih Kiel, *Arkitektura osmane në Shqipëri*, 138-139. Për objektet e lartpërmendura, gjithashtu shih Ekrem Ayverdi, *Avrupada Osmanlı Mimari Eserleri*, C. IV, İstanbul: İstanbul Tarih Cemiyeti, 2000, 415; Egro, *Islam in Albanian Lands*, 278, ref. 273.

³⁵ Egro, *Islam in Albanian Lands*, 290.

dallim në fe. Kështu, në kuadër të veprave të bamirësisë të financuara prej tij, Sinanuddin Jusuf Pasha kishte ndërtuar në Elbasan edhe një imaret e hamam. Një përshkrim të detajuar të hamamit, i cili thuhet se është ndërtuar aty nga vitet 1500 dhe konsistonte si objekt me sipërfaqe të madhe, na jepet edhe nga Kiel që e ka inspektuar nga afër këtë vepër. Të dyja këto objekte tregojnë vlerën e madhe të kapitalit që kishte vakëfi i pashait në fjalë, ndërsa vetë imareti vërteton kontributin e këtij institucioni bamirësie në jetën ekonomike e shoqërore të Elbasanit duke qenë një vend ku shuante urinë popullsia e varfër. Hamami gjendej në afërsi të portës lindore të kështjellës dhe gjatë shek. XVII kishte pësuar disa zgjerime duke u kthyer në një ambient, i cili mund të frekuentohej prej një numri më të madh personash.³⁶

Si pjesë e objekteve të bamirësisë që pashai kishte ndërtuar në qytetin e Elbasanit, burimet tregojnë se ai kishte ngritur një shkollë të madhe për kohën, e cila përbëhej nga dy godina dhe një oborr. Për këtë të fundit, pashai kishte lënë vakëf të ardhurat nga dy fshatrat e përmendura, një objekt në Stamboll si dhe njëmbëdhjetë mullinj në Plovdiv të Bullgarisë.³⁷ Prej këtyre, vetëm nga përjashtimi taksor që kishin dy fshatrat e mësipërme, vakëfi i Sinan Pashës në vitet 1529-1536 përfitonte një shumë prej 10 679 akçesh.³⁸

Burimet arkivore tregojnë se vakëfi i Sinan Pashës si institucion pati vazhdimësi deri në shek. XIX, element i cili tregon për një jetëgjatësi mbi treshekullore. Shembulli i fshatit Ibë për të cilin u shkrua më lart, është edhe një tregues i qartë i këtij fakti. Ndërsa objektet e ndërtuara prej vakëfit të tij vijuan të ekzistojnë edhe në periudhën pas pavarësisë, ku një pjesë e tyre mbërritën deri në gjysmën e dytë të shek. XX.

Ndikimi i vakëfit të Sinan Pashës në jetën ekonomike

³⁶ Sipas Kiel-it, hamami ka pësuar zgjerime në shek. XVII duke u ndarë në dy pjesë kryesore, të cilave iu bashkëngjiten anash edhe disa dhoma. Objektit i ishte bërë edhe një restaurim tjetër në vitet 1970 ku çatia që mbuluar me tjegulla të reja, të ngjashme me ato origjinalet që kishte pasur hamami. Për më shumë të dhëna në lidhje me punimet e kryera mbi hamamin në fjalë, shih Kiel, *Arkitektura osmane në Shqipëri*, 160-161.

³⁷ Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı*, C. IV, 415.

³⁸ Popullsia e fshatrave që banonte nëpër hapësirat brenda vakëfit ishte falur pothuajse prej të gjitha taksave, përjashtim bënin vetëm disa taksime të veçanta siç qe ajo e xhizjes. Për më shumë të dhëna në lidhje me dispozitat ligjore dhe praktikën osmane të përjashtimit të taksave për këtë kategori të fshatrave, shih Pulaha, *Pronësia feudale*, 179.

e kulturore të qytetit

Si udhëtarët dhe misionarët perëndimorë ashtu edhe kronistët dhe burokratët lindorë, e përshkruajnë Elbasanin si një qytet të zhvilluar ekonomikisht, me natyrë të admirueshme dhe me një klimë të përshtatshme për të jetuar. Ky zhvillim kishte ndodhur kryesisht gjatë shek. XVI për t'ua lënë vendin dinamikave të tjera që lidheshin kryesisht me teknologjinë e prodhimit dhe që filluan aty nga dekadat e fundit të këtij njëqindvjeçari. Këtu duhet pasur parasysh pozita gjeografike e brigjeve shqiptare që ishin një urë lidhëse mes Stambollit, Lindjes e Perëndimit, vendosja e Elbasanit përgjatë Via Egnatia-s e cila kishte ushqyer për shekuj me radhë ambiciet politiko-ushtarake dhe ekonomike të perandorive, si dhe elasticiteti e mobiliteti që vërehej në hapësirat periferike krahasuar me ngathtësinë dhe përhumbjen që e karakterizonte qendrën.

Në këtë periudhë tranzicioni, pra koha nga rithemelimi i qytetit deri në funksionimin e tij si një qendër e mirëfilltë dhe e zhvilluar urbane³⁹ që nisi të zbatojë teknologji të caktuara, e cila përkon me një hark kohor prej thuajse njëqind vjetësh, duket se ka qenë edhe periudha kur vakëfet patën edhe kontributin më kryesor në vendosjen e gurëve kilometrikë që do të shërbenin si themele për zhvillimin urbanistik, demografik, kulturor dhe ekonomik të qytetit.

Në këtë këndvështrim, mund të thuhet se, përveçse të qenit një institucion bamirësie, në të vërtetë, vakëfi ngërthente brenda vetes misione të shumëfishta. Këtu përfshihej politika, ekonomia, kultura e arti, pra të gjithë komponentët kryesorë të përditshmërisë së individit dhe shoqërisë. Kjo bëhet edhe më e dukshme në rastin e vakëfeve të tilla që kanë jetëgjatësi disashekullore. Kështu, vetëm në raport me etapat historike nëpër të cilat kaloi Perandoria Osmane, mund të thuhet se edhe një vakëf periferik si ai i Sinan Pashës në Elbasan përjetoi kulmin e vet zhvillimor, u përball me problematika gjatë periudhës së dobësimit të perandorisë dhe mori fund në kohën kur nis edhe shpërbërja e saj, nëse do të kemi parasysh shkëputjen e shteteve ballkanike dhe tronditjet që pësoi shteti osman pas Tanzimatit.

³⁹ Aty nga fundi i shek. XVI, Elbasani numërohej si nga qytetet me zhvillim më të shpejtë ekonomik dhe demografik të hapësirës shqiptare. Bashkë me qendra të tjera shumë herë më të vjetra dhe më të zhvilluara, sikurse ishte Vlora apo Berati, Elbasani mendohet se kishte një numër popullsie që i afrohej shifrës së një mijë banorëve. Shih Egro, *Islam in Albanian Lands*, 279.

Në këtë aspekt mund të bëhet një paralelizëm ndërmjet jetëgjatësisë dhe funksionit të vakëfit të Sinan Pashës në raport me zhvillimet politike, ekonomike e kulturore që kaloi vetë qyteti i Elbasanit. Pra, si në raport makro ashtu edhe atë mikro, qoftë edhe një institucion i tillë bamirësie mund të shërbejë si një çelës për të kuptuar transformimet dhe ndërveprimin ndërmjet qendrës e periferisë, shtetit dhe shoqërisë, sunduesit dhe popullatës së thjeshtë. Kështu duhet kuptuar edhe themelimi i vakëfit, i cili vjen në një kohë me fillimet e qytetit, ku Mehmedi II e kishte populluar me familje të cilat i shpërnguli nga qendra e qytete të ndryshme të hapësirës ballkanike, duke filluar nga Sofja deri në Serez, Selanik, Janinë e Vlorë.⁴⁰ Nëse objektet e kultit i shërbenin trupës ushtarake që mbronte kalanë dhe popullsinë myslimane të qytetit, imareti dhe hamami mund të frekuentohej prej të gjithë banorëve të Elbasanit.

Zhvillimi ekonomik, urbanistik dhe demografik i qytetit sillte me vete edhe rritjen e aktivitetit të vakëfit, i cili duket se ka pasur tentativa në zgjerimin e aktivitetit dhe rritjen e të ardhurave. Dokumentacioni arkivor na vë në dispozicion një korpus të madh dokumentesh e shkresash që kanë të bëjnë me mbledhjen e të ardhurave të vakëfit apo bilancet e tij financiare. Këto raportime vijnë thuajse në periudhë periodike gjatë shek. XVI-XVII, duke na krijuar një panoramë të detajuar të këtij institucioni bamirësie.⁴¹ Por, nga ana tjetër, kanë kryer edhe shpenzime siç ishin pagesat e punëtorëve apo meremetimet e objekteve, si dhe janë përballur me abuzime, shkelje e parregullsi.⁴²

Nisur nga fakti se vakëfi ndodhej në një vend periferik si Elbasani, dhe personeli mund të manipulonte lehtësisht duke arritur të fitonte edhe njëfarë paprekshmërie prej autoriteteve vendëse, janë të shumta rastet kur administratorët apo punëtorët e vakëfit kanë abuzuar me detyrën. I tillë ishte rasti i Haxhi Mustafait, xhabi i këtij vakëfi, i cili akuzohej se kishte vrarë vëllanë e kethydait dhe gruan e tij. Personi në fjalë, gjithashtu, fajësohej prej popullatës së fshatit se kishte ushtruar dhunë mbi ta duke

⁴⁰ Për më shumë të dhëna në lidhje me themelimin e qytetit dhe sjelljen e familjeve të krishtera prej qyteteve përreth, shih Kiel, *Arkitektura osmane në Shqipëri*, 137-138.

⁴¹ Taksën e xhizjes së popullatës së krishterë në fshatrat që i përkisnin vakëfit, në rastin konkret, të Bradasheshit, e mblidhte xhabiu i tij, i cili më pas i depozitonte në thesar. Për disa raste të ngjashme, shih BOA, TS. MA.e 892/12; TS. MA.e 1202/35.

⁴² Një meremetim i veprave të objekteve arkitekurore që ishin pjesë e vakëfit të Sinan Pashës është bërë në vitin 1856, gjë të cilën e mësojmë nga një shkresë që mban datën 6 tetor, shih BOA, A. DVNSMHM.d... 61/227.

ua marrë me forcë vreshtat, mullinjtë e kullotat që kishin. Pas këtyre ankesave çështja është përcjellë në Stamboll ku, në shkresën përkatëse që i dërgon sanxhakbeut të Elbasanit si dhe kadilerëve të Shpatit e Elbasanit, më 28 janar 1565, sulltani i urdhëronte ata që të hetonin me përpikëri çështjen dhe të vepronin në bazë të masave që parashikonin dispozitat e sheriatit.⁴³

Ndonëse aktualisht e kemi të pamundur për të kryer një studim të thelluar⁴⁴ vetëm mbi aktivitetin e këtij vakëfi për një periudhë të caktuar kohore, nisur nga numri i madh i pronave dhe objekteve që ishin pjesë e këtij institucioni bamirësie, e kemi lehtësisht të mundur të flasim për një numër dyshifror të personelit të angazhuar në të. Pagesa që ata merrnin në këmbim të shërbimit që jepnin për vakëfin, pa dyshim që konvertohej në të mira materiale për familjet e personelit të këtij institucioni. Së dyti, nevojat ushqimore, ato tekstile apo mjetet e tjera që i nevojiteshin vakëfit siguroheshin përmes ndërveprimit me aktorët ekonomikë dhe tregtarë të qytetit, duke bërë që ky institucion të jepte edhe një kontribut në zhvillimin e këtyre të fundit.

Veçanërisht xhamia dhe teqeja ishin ambiente me ndikim të madh në jetën politike e kulturore të qytetit, për arsye se ato frekuentoheshin në masë të madhe. Në vetvete, kjo gjë sillte edhe një rritje të peshës specifike dhe influencës që kishin në popull imamët, vaizët apo shehlerët që shërbenin këtu. Sigurisht që kjo situatë nuk ishte e vlefshme vetëm për ata klerikë të vakëfit të Sinan Pashës, por për të gjitha faltoret dhe institucionet e ngjashme. Në rastin konkret shihet se, si ndaj imamëve të xhamisë ashtu edhe ndaj shehlerëve të teqesë ka pasur vazhdimisht ankesa e përplasje, të cilat janë dërguar për shqyrtim në Stamboll. I tillë është rasti i ankesës së imam Hysen Halifes, i cili pretendonte se e kishin liruar nga detyra pa të drejtë, dhe që rikthehet në atë post me shkresë të agait të Babus'saadesë.⁴⁵ Ndërsa teqeja duket se ka pasur edhe më shumë problematika, madje në maj të vitit 1768 i është marrë Ismailit posti i shehut të teqesë.⁴⁶ Sikurse kuptohet nga dokumentet, ndërmjet sheh

⁴³ *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) (Özet, Transkripsiyon ve İndeks)*, C. I, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara: 1995, 366-367.

⁴⁴ Një tabelë të ngjashme jemi përpjekur ta paraqesim në rastin e vakëfit të Iljas Bej Mirahorit në Korçë. Për më shumë hollësi, shih Caka, *Vakëfet dhe ndikimi i tyre social*, 160-163.

⁴⁵ BOA, IE.EV.. 48/5313.

⁴⁶ Po aty, C..EV.. 366/18578.

Ismailit dhe dervish Aliut kishte pasur një rivalitet të ashpër në lidhje me faktin se cili do të vendosej në postin drejtues të këtij institucioni. Debati kishte qenë aq i madh, sa popullata dhe kadilerët e Elbasanit, Shkodrës, Shpatit e Manastirit qenë detyruar të përcjellin në Stamboll mendimet dhe pikëpamjet e tyre në lidhje me debatin.⁴⁷ Ky rast është tejet domethënës, jo vetëm për të kuptuar peshën politike që kishte një drejtues i teqesë, por edhe influencën e madhe që ai mund të ndërtonte në një hapësirë territoriale shumë më të gjerë se njëسيا administrative në të cilën ishte i pozicionuar.

Ndikimin që këto objekte arkitekturore patën në jetën publike dhe kulturore të qytetit, Evlija Çelebiu e përshkruan me nuanca tejet interesante. Kështu, pasi flet për interesin e njerëzve ndaj artit e kulturës, ai ndalet te xhamia e Sinan Pashës, të cilën e tregon të mbushur me shënime e vjersha të udhëtarëve e poetëve që kishin kaluar aty. Kronisti osman flet për shkrime në gjuhë të ndryshme, përfshirë këtu arabishten, persishten e greqishten në muret e xhamisë. Për më tepër, nisur nga kjo larmi e bukur, ai e pagëzon Elbasanin si vendin e poetëve (Dar-i Shuara).⁴⁸ Ky është tregues i peshës që kishin objektet e kultit në jetën dhe balancat politike, ekonomike e veçanërisht shpirtërore të qytetit. Në këtë rast, edhe të vakëfit si institucioni që i kishte ngritur të gjitha ato objekte arkitekture.

Nëse këto ishin problematika të brendshme të institucionit dhe që lidheshin kryesisht me funksionin e tij, duhet thënë se veçanërisht në shek. XVI vakëfi ka luajtur një rol domethënës në zhvillimin kulturor të qytetit përmes objekteve që u përmendën më lart. Ndonëse në shekujt e mëvonshëm, me daljen në skenë të aktorëve të rëndësishëm ekonomikë e politikë si ajanët, esnafët e tregtarët, roli i vakëfeve erdhi duke u tkurrur, këto zhvillime nuk do ta zbehnin aspak peshën e vakëfit të Sinan Pashës në qytetin e Elbasanit. Me nisjen e centralizimit të institucioneve të bamirësisë, edhe ky vakëf do të administrohej prej nëpunësve tashmë të emëruar prej shtetit, e jo nga kushtet që kishte parashikuar vakëflënësi në vakfije.⁴⁹

Përfundim

⁴⁷ *Po aty*, TS.MA.e 837/6.

⁴⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 721.

⁴⁹ Rasti më i hershëm që mundëm të evidentojmë në këtë drejtim, daton më 9 gusht 1804, shih *BOA, C.. EV.. 343/17402*.

Gjatë periudhës së vendosjes së tyre në hapësirën ballkanike, por edhe në gjeografi të tjera ku u hapën, osmanët ndoqën politika të ndryshme taksore, politike e kulturore, duke përfshirë brenda praktikave të tyre qeverisëse sa elemente të mbretërive e perandorive të tjera, aq edhe një larmi kulturore që varionte në varësi të gjeografisë dhe komponentit njerëzor. Njëra prej këtyre politikave kryesore që vërehet në këtë periudhë është edhe ajo e istimaletit, e cila u zbatua gjerësisht prej osmanëve, veçanërisht në hapësirat e banuara prej të krishterëve. Pjesë e kësaj strategjie mund të konsiderohen edhe vakëfet e mëdha që pjesëtarë të dinastisë, pashallarë e vezirë ngritën në hapësira të ndryshme të perandorisë, institucione të cilat shërbyen edhe si bërthama për lindjen dhe zhvillimin e qendrave të ndryshme urbane, pra qyteteve. Nëse flasim për hapësirën shqiptare, një rast i ngjashëm është ai i Iljas Bej Mirahorit në Korçë, Sulejman Bargjinit në Tiranë, por, deri diku edhe i Sinan Pashës në Elbasan.

I themeluar në një qytet të sapongritur, ky institucion bamirësie dha një kontribut domethënës në peizazhin urbanistik dhe zhvillimin ekonomik, kulturor e shpirtëror të qytetit. I shtrirë në një hapësirë kohore për më shumë se tre shekuj, duket se vakëfi i Sinan Pashës përjetoi një cikël zhvillimi e rënieje të ngjashëm me atë që përjetoi vetë Elbasani gjatë katër shekujve të sundimit osman.

Bibliografi:

Arkiva:

Arkivi i Institutit të Historisë (AIH)

E-I-17, Abedin Çausi, “Esnafët në Elbasan”.

Arkivi Qendror Shtetëror i Republikës së Shqipërisë (AQSH)

Fondi Lef Nosi (32).

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA)

TT. d. 367, 477.

Botime dokumentare:

6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) (Özet, Transkripsiyon ve İndeks), C. I, Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995.

Literaturë historiografike:

- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Avrupada Osmanlı Mimari Eserleri*, C. I-IV. İstanbul: İstanbul Tarih Cemiyeti, 2000.
- Babinger, Franz. *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, v. I. München: Schmidt & Klaunig Kiel, 1962.
- Buharaja, Vexhi. “Rreth mbishkrimeve të fortesës së Elbasanit”. *Studime për epokën e Skënderbeut*, vëll. II. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1989.
- Caka, Eduart. “Aspekte të situatës politiko-ekonomike të hapësirës shqiptare gjatë shek. XV bazuar në regjistrat kadastralë osmanë të kësaj periudhe”. *Gjergj Kastrioti Skënderbeu në 550-vjetorin e vdekjes*, Prishtinë: Instituti i Historisë “Ali Hadri”, 2019.
- Caka, Eduart. “Të dhëna mbi disa vakëfe kryesore të Korçës gjatë periudhës osmane (shek. XVI-XIX)”. *Studime historike*, nr. 1-2 (2017).
- Caka, Eduart. “Vakëfet dhe funksioni i tyre në qytetin e Elbasanit gjatë shek. XVI”. *Studime historike*, nr. 1-2 (2016).
- Caka, Eduart. *Vakëfet dhe ndikimi i tyre social në Shqipërinë e periudhës osmane*. Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë, 2021.
- Ceka, Hasan. “Nga historia e lashtë e Skampinit (Elbasanit)”. *Studime historike*, nr. 1 (1975).
- Çelebi, Evlija. *Shqipëria: para tre shekujsh*. Përkthyer nga Sali Vuçiterna. Tiranë: Besa, 2000.
- Dankoff, Robert - Elsie, Robert. *Evliya Çelebi in Albania and adjacent regions (Kosovo, Montenegro, Ohrid)*. Leiden: Brill, 2000.
- Egro, Dritan. *Islam in Albanian Lands during the First Two Centuries of the Ottoman Rule*. Ph.D. Dissertation, Ankara: 2003.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. VIII, İstanbul: Orhaniye Matbbası (pa vit botimi).
- Gökbilgin, M. Tayyip. *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*. İstanbul: Üçler Basımevi, 1952.
- Historia e Adriatikut*, nën drejtimin e Pierre Cabanes. Parathënia nga Jocques le Goff, përktheu Ardian Klosi, Arben Leskaj. Tiranë: Shtëpia e Librit dhe e Komunikimit, 2005.
- İlgürel, Mücteba. “İstimalet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIII, TDV. Yay. İstanbul: 2001.
- İnalçık, Halil. “Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul’un Yeniden İnşası”, çev. Fahri Unan. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 3. Samsun: 1988.
- İnalçık, Halil. *Devlet-i ‘Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, C. I-V. İstanbul: Türkiye İş Bankası-Kültür Yayınları, 2016.
- Kiel, Machiel, “İlbasan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXII. İstanbul: TDV Yay., 2000.

- Kiel, Machiel. *Arkitektura osmane në Shqipëri (1385-1912)*. Përktheu Klodiana Smalajaj. Tiranë: AIITC, 2012.
- Pepo, Petraq. “Dy dokumente mesjetare mbi Shqipërinë: Berati i sulltan Bajazitit II dhe vakëfnameja e Mirahor Iljaz Beut”. Në *Buletin për Shkencat Shoqërore*, nr. 3, Instituti i Shkencave (1956).
- Pulaha, Selami. “Aspekte të demografisë historike të trevave shqiptare gjatë shekujve XV-XVI”. *Studime për epokën e Skënderbeut*, vëll. I. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1989.
- Pulaha, Selami. *Pronësia feudale në tokat shqiptare (shek. XV-XVI)*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1988.
- Regjistri i sanxhakut të Arvanidit i vitit 1431*. Përgatiti për botim në gjuhën turke Halil Inalcik, përkthyer nga Mykerem Janina; përkthimi i hyrjes dhe përgatitja për botim nga Eduart Caka. Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike, 2017.
- Reindl-Kiel, Hedda. “Gedik Ahmed Paşa”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, TDV Yay. İstanbul: 1996.
- Süreyya, Mehmed. *Sicil-i Osmani*, C. I-V, Yay. Haz. Nuri Akbayar, Eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1996.
- Shkodra, Zija. *Esnafet shqiptare (shek. XV-XX)*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, 1973.

EDUART CAKA

Institute of History/ Academy of Sciences of Albania
edicaka@hotmail.com

S u m m a r y

THE VAQF OF SINAN PASCHA AND ITS INFLUENCE ON THE URBANISTIC AND CULTURAL DEVELOPMENT OF ELBASAN DURING THE CENTURY. XVI

Elbasan was one of the most important economic, political, demographic and cultural cities of Albania during the period of Ottoman rule. Positioned in a strategic area, which had always been the axis of connection and communication in the fields of culture, economy but also a space of military and political rivalry between the West and the East, Elbasan underwent a very rapid development starting after its reconstruction by Sultan Mehmed II in the summer of 1466. Firstly organized as an sub administrative district depended from Ohrid, within a short time Elbasan returned to the center of the Sandjak, including in its jurisdiction territorial spaces that stretched from the coast of

Durrës, Kavaja and Bashtova to the mountainous parts of Çermenika. All these economic and demographic resources were positioned in the center of the Sanjak, the city of Elbasan, which experienced rapid urbanization. This article aims to address the role of endowments, in the specific case that of Sinan Pascha, in the development of an important center of the time such as the city of Elbasan.